

Clemens Wischermann *

ZGODOVINA MESTA MED OKOLJEM IN NAČINOM ŽIVLJENJA

Tendence sodobnega raziskovanja urbanizacije v Nemčiji

"Imenu mesta torej ne bi posvečal kakšne posebne pozornosti. Kot vsa velika mesta je bilo tudi to spleet nepravilnosti, preobratov, mešanice stvari in priložnosti, ter breztalnih točk miru med tema dvema, poti in brezpotij, velikega ritmičnega utripa, večnega nerazpoloženja, ter trkov ritmov in je bilo v celoti enako vrelemu mehurčku, ki počiva v posodi in je zmes trajne snovi hiš, zakonov, določil in zgodovinskih izročil."

Robert Musil, *Mož brez posebnosti*

I.

"Je veljalo ... naraščajoče zanimanje zgodovinarjev za mesto v zadnjih dveh stoletjih nekemu medtem že končanemu razvoju? Je postalo mesto v industrijski dobi zgodovinski fenomen?"¹

Provokativno vprašanje Horsta Matzeratha zadeva nevrvalgično točko aktualne debate o prihodnji orientaciji moderne zgodovine mesta v Nemčiji. Medtem ko se je zgodovina mesta v Nemčiji v širši obliki razmahnila šele v zadnjih dveh desetletjih, je samoumevnost te mlade discipline, ki išče izrecno navezavo na fenomene sedanjosti, spet postavljena pod vprašaj. Vzpon zgodovine mesta industrijske dobe v "stari" ZRN v 70. letih je bil že večkrat predstavljen.² To mi dovoljuje omejitev na skopo skieo najpomembnejših etap, da bomo lahko opazovali raziskovalne tendence v 80. letih. Pokazalo se bo, da se v isti meri, kot se bližamo prihodnosti, uveljavlja pojem kulture v povezavi z mestom. Le-ta je v glavnem zasedel aktualno urbano sceno³ in možno je, da bo na znanosti, ki se ukvarjajo s fenomenom mesto odločilno vplival. Tudi zgodovina mesta industrijske dobe, ki se je ravno vdala v relativno zaprtost "zgodovine urbanizacije", stoji pred nepričakovano nalogo, saj

* Pričujočo razpravo je uredništvo Zgodovine za vse prejelo v drugi polovici junija 1994, ko je bila redakcija druge številke žal že zaključena, zato se avtorju opravičujemo, ker jo objavljamo šele v tej številki. Clemens Wischermannu jc zaposlen v Historičnem seminarju na Westfälische Wilhelms - Universität v Münstru. Pri nas je znan predvsem po svojih socialnozgodovinskih raziskavah stanovanjske kulture nemških vlcniest pred prvo svetovno vojno. Za sodelovanje se mu najiskreneeje zahvalujemo.

¹ Matzerath (1989), str. 62.

² Prim. Reulecke/Huck (1981), Reulecke (1982), Isti (1985), Teuteberg (1983), Einleitung.

³ Prim. eksemplarno Hauff (1988); kasnejši župan Frankfurta je predložil zvezek, da bi v socialdemokratskih krogih ojačal pozitivno prevrednotenje "mestne kulture", ki so jo ti videli kot elitarno in individualistično.

se bo morala soočiti z možnostjo izgube objekta raziskovanja.

II.

Do uveljavljanja univerzitetnega raziskovanja zgodovine mesta je prišlo v 2. polovici 19. stoletja, kjer pa pomenijo leta okrog 1970 odločilno eezuro. Obrat k novim temam in novim metodičnim prijemom se je v nekaj letih dogodil in uveljavil v mnogih med seboj se dopolnjujočih oblikah: leta 1970 je bil v Münstru ustanovljen Inštitut za primerjalno zgodovino mest, iz katerega so izhajali vedno močnejši impulzi za raziskovanje zgodovine mesta v dobi industrializacije, kljub temu, da je bil inštitut sprva bolj usmerjen v predindustrijski čas. To je leta 1976 vodilo k odobritvi posebnega raziskovalnega projekta "Primerjalna raziskava zgodovine mesta", katerega nosilec je bila raziskovalna skupnost, pod zastopstvom Heinza Stooa in Hansa Jürgena Teuteberga; v kakšnih dvajsetih projektih so celo desetletje delali zgodovinarji skupaj z etnologi in geografi; tukaj so se preizkušale nove poti interdisciplinarnega dela, ki je po začetnih težavah prineslo raznolike publikacije.⁴ Centralni publicistični organ te vedno izraza izoblikovane nove smeri raziskovanja se je v teh letih izoblikoval v Berlinu, kjer v sodelovanju z Nemškim inštitutom za urbanistiko od leta 1970 pod programatičnim naslovom izhajajo "Informationen zur modernen Stadtgeschichte" ("Informacije k moderni zgodovini mesta").⁵ Skoraj istočasno se je uveljavila "nova" zgodovina mesta tudi na tretjem institueionalnem polju - na velikih nacionalnih srečanjih: prvi resni sekeiji na temo moderne zgodovine mesta ob dnevu zgodovinarjev leta 1970 so do leta 1988 sledile še tri: to so bile učinkovite predstavitve najnovejšega razvoja raziskovanja.

V nekaj letih je prišla do izraza kritika teorij, metod in tem etabliranc državne zgodovinske znanosti, s čimer je bila zgodovina mesta udeležena pri novi splošni orientaciji okrog leta 1970. Kritika, ki se je nanašala predvsem na vprašanja okrog zgodovine mesta, se je močno poenostavljeno konkretizirala v dveh točkah: v metodičnem smislu je šlo za kritiko odvrnitve od raziskovanja individualnosti mesta, v časovnem smislu pa je šlo za kritiko zahteve po prednostnem raziskovanju mesta v industrijski dobi. Geslo teh prizadevanj je bilo "moderna nemška zgodovina mesta", kjer je bilo sieer že mogoče prepoznati preobrat k novemu, a še brez samostojne programatike.

Propagiran iz Münstra je okoli leta 1980 zaradi velike priljubljenosti "modernosti" in "novosti", ter prizadevanj, da bi obrise novih zasnov raziskovanja združili v en pojem, prišel pojem urbanizacije (naslonjen na anglo-saksonski termin, čeprav se smiselno popolnoma ne prekrivata). V prvi polovici 80. let se je le-ta v raziskovanju zelo uveljavil. Pojem je bil sprejet kljub močnemu nasprotovanju etabliranih zgodovinarjev mesta, medtem ko si je v sosednjih disciplinah lažje utiral pot. Do zavračanja je v začetku prišlo zaradi dvoumnega enačenja urbanizacije s kvantitativno rastjo mesta, kar dejansko ne bi bila nobena industrializacijsko-zgodovinska novost. Toda tudi kasnejša prizadevanja po kvalitativni definiciji urbanizacije od dela zgodovinarjev mesta niso bila sprejeta. Wolfgang Hofmann je na kratko ponazoril njihovo stališče: "Če sta se urbana mentaliteta in način obnašanja v mestih deloma izoblikovala že v zgodnjem novem veku, če je med letom 1400 in 1816 stopnja pomeščanjenja v Srednji Evropi porasla od ocenjenih 12% ... na izračunanih 28%, potem je pojma urbanost in urbanizacija težko prihraniti za čas od leta 1850 naprej."⁶

Zagovorniki koncepta urbanizacije so izhajali pretežno iz kroga socialnih in gospodarskih zgodovinarjev ter z njimi ozko povezanih sosednjih disciplin, kot so sociologija mesta, geografija mesta... Njihova argumentacija ne temelji na definicijah zgodovinskih pomembnosti, temveč na hipotezah o temeljnem spremenjanju vzrokov in posledic mestnega razvoja od 19. stoletja dalje. Jürgen Reulecke je ta premik perspektive razložil takole: "Rast mesta ni bila značilnost moderne mesta kot takega. Centralni kraji so že od nekdaj ... privlačili priseljence ... Za pomeščanjenje v ožjem smislu je bilo predvsem značilno, da priseljencev, ki so drli v mesto, primarno ni privlačila "individualnost" nekega mesta, temveč v prvi vrsti ponujeno delovno mesto v nastajajoči industriji."⁷ V 19. in 20. stoletju stopi v središče zgodovine mesta odnos med urbanizacijo in industrializacijo, ali povedano drugače, v središče stopijo vprašanja o družbenih strukturah in procesih, katerih raziskava temelji na prostoru mesta, saj so tukaj najprej in najbolj opazni. Med najpomembnejše fenomene zgodovine urbanizacije, ki jih je treba razjasniti, šteje Hans Jürgen Teuteberg:

1. Preslojevanje primarno podeželskega v pretežno mestno prebivalstvo in istočasno splošno rast prebivalstva.

⁴ Prin. Sonderforschungsbereich 164 (1989).

⁵ V tej reviji, ki izhaja dvakrat letno, ni daljših člankov, temveč predvsem poročila o aktualnih projektih, srečanjih in novih publikacijah.

⁶ Wolfgang Hofmann: Stadtgeschichtliche Forschung - Aspekte, Tendenzen, Perspektiven, v: Informationen zur modernen Stadtgeschichte, zv. 1, 1990, str. 42.

⁷ Reulecke (1985), str. 11.

2. Prerazporeditev težišča v gospodarstvu od agrarnega na obrtni in storitveni sektor.
3. Izoblikovanje novih socialnih struktur in povečana prostorska kot tudi socialna mobilnost.
4. Razpršitev urbane mentalitete na celotno družbo.⁸

V ozadju te samo v grobih orisih nakazane debate o opredeljenosti prihodnje zgodovine mesta lahko v 70. letih razlikujemo dve prevladujoči raziskovalni usmeritvi, ki sta se v spreminjajočem poudarku nadaljevali v osemdeseta leta:

1) Prva smer izvira iz raziskave mesta kot kraja političnega dogajanja in oseb, slojev in vodilnih skupin, ki nanjo vplivajo. Pri tem je lahko navezala raziskovalno tradicijo na starejšo zgodovino komunalne samouprave, ki jo je močno intenzivirala in razvila. Ob mnogih samostojnih delih moramo opozoriti predvsem na dvoje raziskovalnih težišč, ki sta se v drugi polovici 80. let tudi institucionalno uveljavili: prvič je to razširitev odgovorov na vprašanja o oblikah in mejah mestne politike in njihovih nosilcev, ki so se pogosto nanašali samo na zgodovino oblasti in na širšo povezavo med moderno zgodovino mesta in zgodovino meščanstva. Osnovno vprašanje se glasi: "Kako se je v okviru mesta razvijal odnos med meščanstvom kot politično-pravno formacijo in meščanstvom kot socialno formacijo?"⁹ Problematika teh raziskav, ki se jim je v zadnjih letih posvečal in jih koordiniral Lothar Gall (gre za študije primerov), želi razjasniti povezave izvajanja oblasti v mestu 19. stoletja. Med drugim se pričakuje tudi odgovor na vprašanje, ali je leta 1914 v Nemčiji še obstajalo mestno meščanstvo, ali pa se je že izgubilo v meščanstvu kot širši socialni plasti. To bi obljubljalo tudi nove odgovore na sporno tezo o naraščajoči depolitizaciji in zmanjševanju oblastvene moči mesta v drugi polovici 19. stoletja, čeprav (ali ker?) je profesionalizacija moderne, eficientne komunalne uprave svoj prvi vrhunec dosegla prav v tem času.¹⁰

S tem je padlo tudi geslo drugega težišča raziskovanja: komunalna uprava. Glavni delež hitro naraščajočih študij zavzema modernizacija nemških mest. K jederu moderne komunalne uprave so spadali vsi aspekti izgradnje ekonomsko-tehnične infrastrukture, ki so mo-

rali iti v korak z dotlej neslutnimi dimenzijami naraščanja mestnega prebivalstva (npr. oskrba z vodo, plinarne, promet, gradbeni predpisi itd.). Ti fenomeni so bili v središču prvih študij komunalne uprave, ki jih je predložil Wolfgang R. Krabbe¹¹ in katerih spekter zao kroža kratek zbornik Hansa Heinriha Blotevogla¹². Trenuten nadaljnji razvoj te smeri raziskovanja se izvaja pod geslom "Mesto kot storitveno središče", kar je označba osrednjega programa nemške raziskovalne skupnosti, ki poteka od druge polovice 80. let (koordinator Jürgen Reulecke). Pod storitvami razumemo dejavnosti, "ki ne služijo produkciji materialnih dobrin, temveč pridobivanju nematerialnih uporabnih vrednosti." Poleg izgradnje komunalne infrastrukture nastopajo predvsem nove forme socialne bivalne oskrbe, ki se razvijajo na javnem področju odgovornosti mesta. V ožjem smislu lahko govorimo o raziskavi "komunalnih storitev" za boljše zadovoljitev "javnih potreb" na prehodu od uprave mestnih veljakov do komunalne mestne uprave v fazi visoke industrializacije.

2) Druga smer: v zahodnonemškem raziskovanju urbanizacije se je v zadnjih dvajsetih letih v teoretično-metodičnem smislu razvila pomembna smer iz zgodovinsko-teoretičnih postulatov in raziskovalnih hipotez strukturne zgodovine industrijske dobe v smislu Wernerja Conzeja in pa zgodovinske socialne znanosti. V središču raziskovalnih interesov je stopilo odkritje in razlaga daljnosežnih tendenc demokratskih, ekonomskih in socialnih sprememb, pri čemer imajo prednost komponente družbenih sprememb, ki jih razumemo kot proces modernizacije. Prevladujoči pristop zgodovinarjev je postal študij primerov (case studies), t.j. vsakokratnega mesta kot reprezentativnega raziskovalnega prostora za vsedružbeno razumljene fenomene. Namen je Werner Conze nekoč razložil takole: "Zgodovinska tvorba nkega mesta se nam predstavlja kot relativno pregledna enota, ki jo lahko obravnamo kot v sebi zaprto in ki vendarle ... ohranja v sebi vso raznolikost problemov modernih strukturalnih sprememb... Draž vsake monografije o mestu v dobi industrijske rasti je v zgodovinski konkretizaciji splošnotipičnega v vedno novi in drugačni enkratnosti."¹³ Na takšni podlagi, ki se je znašla v očeh kritike šele v zadnjem času¹⁴, so v 70. in 80. letih nastala mnoga dela, predvsem disertacije, ki jih tukaj ne bi našteval. To so bila dela o včlemestih, ki so bila izdelana z ogromnim študijem virov in literature. Njihova vsebinska zasnova je v grobem sle-

⁸ Teuteberg (1983), str. 32.

⁹ Gall (1990), str. 2.

¹⁰ Opozoriti velja na posebno raziskovalno področje "Sozialgeschichte des neuzeitlichen Bürgertums im internationalen Vergleich" univerze Bielefeld, katere težišče ne leži na zgodovini mesta, temveč na raziskavi poklicnih in funkcijskih elit, vendar pa se z metodološkega vidika pogosto ukvarja tudi z mestnimi vzorčnimi študijami. K problemu mesta in meščanstva prim. tudi Informationen zur modernen Stadtgeschichte, zv. 1, (1991), str. 2-5, 8-21.

¹¹ Prim. Krabbe (1985).

¹² Blotevogel (1990).

¹³ Werner Conze, predgovor k delu Wolfganga Kollmanna: Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert, Tübingen 1960, str. Vf.

¹⁴ Prim. Niethammer (1986).

dila dvema možnostma: v enem primeru je šlo za študije primerov, ki naj bi bile čimbolj obširne in v katerih bi naj bil upoštevan demografski, gospodarski, socio-strukturalni aspekt in aspekt komunalne politike; zgled je bilo mnogokrat citirano pionirsko delo Wolfganga Köllmanna o Barmenu.¹⁵ V drugem primeru je mesto služilo kot prostor raziskovanja posebnih problemov urbanega razvoja: primeri tega ravnanja so bile najprej predvsem študije k regionalni in socialni mobilnosti;¹⁶ v osemdesetih letih so se jim pridružile še zgodovina bivanja in gradnje mesta.¹⁷

Razcvet vzorčnih študij mest k zgodovini urbanizacije v zadnjih dveh desetletjih ni bil samo posledica spreminjajočih se zgodovinsko-teoretičnih pozicij, temveč čisto obrtno-praktičnih inovacij v obdelavi virov in njihovem vrednotenju. V ospredje je stopila, kljub obotavljivemu začetku danes že običajna uporaba elektronske obdelave podatkov. Le-ta je revolucionirala analizo masovnih virov, ki so zgodovinarju urbanizacije odprli dostope do dotlej še nedostopnih odgovorov. Odločilne impulze je v začetnih letih mnogokrat posredovala recepcija ameriške "New Urban History". Gre za favoriziranje kvantitativne namesto narativne argumentacije, povzčavo zgodovinskih vrst podatkov ali prereza podatkov s socialno-znanstvenimi teorijami, ter za trud za primerjalne kvantitativne primerjave mest, vse do raziskav celih sistemov mest v urbanizaciji.¹⁸ Mnogi zgodovinarji mesta so si začeli prilagajati osnovne statističnih postopkov in poglobljati možnosti za uporabo elektronske obdelave podatkov. Okrog leta 1980 so izšli prvi zbrani zvezki, ki so reprezentirali položaj kvantitativne "moderne zgodovine mesta".¹⁹ Izoblikovala se je raziskovalna in dokumentacijska skupina Quantum okrog istoimenskega časopisa, ki je do danes ostala trdnjava kvantitativnega zgodovinskega raziskovanja.

Danes lahko trdimo, da so debate 70. let za in proti kvantitativni raziskavi zgodovine vsaj v zgodovini urbanizacije že preteklost. Uporaba elektronske obdelave podatkov in statističnih postopkov je v novjših študijah postala že splošna dobrina. Ta normalizacija se bo glede na predznanja mestnih zgodovinarjev, ki so pristopili na novo, še nadaljevala. Toda še zdalč se niso izpolnile vse sanje kvantitativne zgodovine. Tišina, ki je drugod nastala okrog nekoč kot zgled opcevanega predstavitvenega objekta "Philadelphia Social History Project" avtorja Theodorja Hershberga, velja približno

tudi za začasno kvantifikacijsko evforijo v zgodovinski znanosti v ZRN. Kvantitativne metode so se na široko uveljavile kot integralni del, njihova vloga metodične avantgarde pa je trajala le kratek čas: hitro so se pokazale vsebinske meje in brezplodnost upanja, da bi prišli do zgodovinskih struktur s pomočjo multivariantne statistike. Vodilna vloga v debati o zgodovini urbanizacije je bila ob koncu 80. let zaznamovana z drugačnimi pristopi, kot na višku kvantitativnega vala pred desetimi leti. O tem bo govor v naslednjih poglavjih. Še prej pa si moramo ogledati situacijo nove zgodovine mesta v NDR, ki bo vključena v prihodnji razvoj raziskovanja urbanizacije v Nemčiji, pa čeprav je v tem trenutku vse, razen dejstva o njenem obstoju, še odprto.

III.

Zgodovina mesta je v institucionalnem okviru marksistično-leninistične zgodovinske znanosti NDR spadala v področje "regionalne zgodovine". Le-ta je imela sedež - ustrezno centralistični organizaciji znanosti - v raziskovalnem sedežu regionalne zgodovine na Inštitutu za nemško zgodovino nekdanje Akademije znanosti. Tam je bila še pred nekaj leti regionalna zgodovina definirana kot "skupni pojem za vsa prostorsko omejena zgodovinska raziskovanja znotraj nacionalne zgodovine".²⁰ Za razumevanje se moramo vrniti v fazo konstituiranja znanosti v NDR po koncu 2. svetovne vojne, ko so hoteli namesto stare domovinske in krajeve zgodovine - to so razglasili kot reakcionarno - postaviti koncept nove regionalne zgodovine.²¹ Toda v 50. letih je prišlo do ponovne navezave na elemente domovinske zgodovine, kateri je šlo predvsem za to, da bi razvila oz. okrepila povezavo človeka s socialistično državo. Ta tendenca se je nadaljevala in je od 70. let vodila k publikacijam številnih mestnih monografij s težiščem na zgodovini dvajsetega stoletja v antifašističnem smislu. Skupne točke teh del opisuje komentar zgodovinarjev NDR še pred padcem socialističnega režima: "V središču določanja smisla in ciljev stojijo predvsem elementi oblikovanja zavesti in identitete, razumevanje dedovanja in tradicije, kot tudi vloga domovine v ideološkem boju z razrednim sovražnikom."²² Še ob koncu 80. let sta SED in politbiro v uradnem razumevanju tega teksta podajala impulze za vsak nadaljnji razvoj zgodovinske znanosti.

¹⁵ Prim. Köllmann (1960).

¹⁶ Prim. po primerih Crew (1979), Jackson (o.J.).

¹⁷ Prim. po primerih Wischermann (1983), Teuteberg (1985), Teuteberg/ Wischermann (1985).

¹⁸ Prim. Teuteberg (1983), str. 27.

¹⁹ Prim. Schröder (1979).

²⁰ Helga Schultz: Zu Inhalt und Begriff marxistischer Regional-geschichtsforschung, v: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 33, (1985), str. 875-887, tukaj str. 885.

²¹ Prim. bibliografski pregled raziskav zgodovine mest v NDR avtorjev G. Brauna, M. Heiderja in H. Sehwenigerja v: Engeli/ Matzerath (1989), str. 279-302.

²² Ibidem, str. 282.

Mnogo zgodovin mest v NDR niso napisali zgodovinarji; le-ti so se zgodovini časa raje izogibali in namesto tega dajali prednost srednjeveškemu in zgodnjemoveškemu mestnemu bistvu. Zgodovinarji so se želci na ta način umakniti v nepolitiko ali pa so to hoteli prikazati celo kot akt neposlušnosti. Uradna vzhodnonemška zgodovinska znanost je to koncentracijo razumela v strogo marksističnem smislu, saj naj bi bila mesta v času fevdalizma utelešenje naprednih družbenih moči, to vlogo pa naj bi kasneje prevzela država in s tem naj bi se spremenilo tudi delovno področje zgodovinarjev.²³

Kaj je na področju zgodovine mest v NDR²⁴ izviralo iz politične pobude, logike znanosti ali oportunitizma, zaradi popolnega preloma raziskovalnih struktur v novih vzhodnih zveznih državah, ne moremo dokončno oeniti. Zgodovinarji mest v NDR se nedvomno nahajajo v težkem položaju, saj so zdaj konfrontirani s svojimi lastnimi državotvornimi parolami iz starejših publikacij. Tako je pisal izdajatelj nekega, za položaj zgodovine mesta reprezentativnega prikaza še pred nekaj leti: "Tako prispevajo zgodovine mest veliko k temu, da se razvije in poglobi ljubezen do socialistične domovine" in "hkrati pomenijo ofenzivni spopad z meščansko regionalno zgodovino ZRN."²⁵ Po ponovnem združenju Nemčij je v drugi izdaji izšla Gutsehejeva "Geschichte Erfurts", in sicer z nespremenjenim tekstom, vendar pa z dodatno spremeno besedo.²⁶ S tem se poskuša nekaj malodane neverjetnega: rešiti doseženo, določiti pozicijo znotraj nekoč znanstveno izvedljivega in se hkrati prilagoditi zahtevam nove javnosti. Ta cilj bo verjetno glede na sedanje stanje dosegel le majhen del zgodovinarjev mesta iz NDR. Tudi če se ne bi ozirali na prevladujoč karakter apologetske discipline bilanciranja uspehov, lahko metodološko stanje v primerjavi z zahodnim razvojem označimo kot antikvarno. Prehod bo lažji na področju raziskovanja individualnosti mesta kot pa v okviru sodobne kulturno-teoretične diskusije o vlogi mesta v zahodnih družbah blaginje. Na tem področju bo odprava posledic duhovne izolacije dolga in mučna.

IV.

Zgodovina urbanizacije je v 80. letih doživela konjunkturo. To je veljalo tako za znanstveno raziskovanje kot tudi za vedno bolj zainteresirano javnost. Na področju raziskav je sredi 80. let doživela tolikšno širino in takšen nivo,²⁷ da lahko govorimo o prvi konsolidaciji te raziskovalne smeri.²⁸ Istočasno so kot indikacije izšla zbrana dela k zgodovini urbanizacije, ki so bila pretežno interdisciplinarno in internacionalno strukturirana.²⁹ Zahtevala so orientacijo na nova problemska polja, ki je možna le s kooperacijo večjega števila disciplin. Istočasno se je okrepila tendenca, ki jo je v raziskavi urbanizacije moč zaznati že od začetkov - prišlo naj bi do prestopov nacionalnih perspektiv. Med drugim je leta 1982 kot okrepitev internacionalne kooperacije sklad podjetja Volkswagen začel nov program k "Zgodovini in prihodnosti evropskih mest".

Mnogi pregledi, ki so izšli od sredine 80. let, mnogo bolj jasno kot zborniki in projekti označujejo konec ene periode nemškega raziskovanja urbanizacije. V prvi vrsti moramo omeniti knjigi Horsta Matzeratha in Jürgen Reuleckeja, ki sta izšli leta 1985, in knjigo Wolfgang Krabbeja iz leta 1989. Pri vseh razlikah v zgradbi in določitvi osrednjih točk vendarle te tri knjige demonstrirajo v metodičnem smislu in izboru tem doseženo stopnjo raziskovanja. Matzerathova študija predstavlja urbanizacijo v Prusiji med leti 1815 in 1914 z njenimi časovnimi fazami, gibanjem prebivalstva in njenimi pravnimi in planskimi konskvencami.³⁰ Reuleckejeva Zgodovina urbanizacije obravnava tako kot Matzerathova skoraj izključno 19. stoletje do prve svetovne vojne, in sicer v obliki knjige študij in brez regionalnih omejitev.³¹ Struktura knjige je kar najmočnejše orientirana na socialnozgodovinsko problematiko. Krabbejeva knjiga pa je podobno kot Reuleckejeva neka vrsta knjige, v kateri so zbrane študije s preglednim in uvodnim karakterjem, toda z drugačnim poudarkom na zgodovini ustave in uprave.³² Kot prvi pa se je Krabbe vsebinsko spustil tudi v čas po 1. svetovni vojni.

Če opazujemo periodično in cezurno nastajanje teh del, postane jasno, kako zelo je urbanizacija izenačena

²³ Prim. Helga Schultz: *Moderne Stadtgeschichte in der DDR, v: Informationen zur modernen Stadtgeschichte, 1990, zv. 2, str. 5-11*; Schultzova je bila šef raziskovalnega oddelka regionalne zgodovine.

²⁴ Prim. Karl Heinz Hajna, Hatmut Mehls, Volkmar Weiss: *Neue Forschungen zur Stadtgeschichte in der DDR, v: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 34, (1986), str. 928-935*.

²⁵ Willibald Gutsche: *Stadtgeschichte - wichtige Quelle sozialhistorischer Bewußtseinsbildung, v: Einheit 1982, str. 789-795, tukaj 789f., cit. po Braunu (1989), str. 282*.

²⁶ Prim. *Geschichte der Stadt Erfurt, po naročilu sveta mesta Erfurt, izdal Willibald Gutsche, 2. pred. izd., Weimar 1989; recenzija v Informationen zur modernen Stadtgeschichte 1990, zv. 2*.

²⁷ Prim. recenzije Matzeratha (1989), Lengerja (1986) in Niehuessa (1989).

²⁸ Najaktualnejši bibliografski pregled inštitucij, pomagal in literature s področja moderne raziskave urbanizacije v Nemčiji, vključno z bivšo NDR, je moč najti v Engeli/Matzerath (1989), str. 247-266 in 279-302.

²⁹ Prim. med drugim Teuteberg (1983), (1985) in (1986), Heineberg (1987), Fehl/Rodriguez-Lores (1983), Rodriguez-Lores/Fehl (1985), Matzerath (1984), Rausch (1983) in (1984).

³⁰ Prim. Matzerath (1985).

³¹ Prim. Reulecke (1985).

³² Prim. Krabbe (1989).

z do izbruha 1. svetovne vojne trajajočim 19. stoletjem. Tako Matzerath kot Reulecke delita proces urbanizacije še enkrat v tri faze: pripravljalo ali prehodno fazo od 1815 do 1840 (Matzerath) oz. 1850 (Reulecke), sledi zgodnjeindustrijska pripravljalo faza urbanih fenomenov do 1870 in glavna faza višjih urbanizacijskih tendenc, ki traja do 1. svetovne vojne. Kjer je Matzerathovo nastajanje cezura močnejše orientirano na demografske cezure, tam jih Reulecke argumentira s pomočjo vsedruženih strukturnih sprememb. To ga končno vodi do teze, da smo od 1. svetovne vojne stopili v fazo posturbanizacije, kjer ostaja ambivalentno, ali se nahajamo v poznem stadiju ali pa smo že onkraj procesa urbanizacije. Dlje v 20. stoletje pa sega periodizacija Krabbeja, ki razlikuje pripravljalo čas med 1800 in 1870 ter prvi razcvet urbanizacije med 1870 in 1920. Cezura ne predstavlja več 1. svetovna vojna, temveč Erzbergerjeva finančna reforma, zaradi katere so nemška mesta in občine izgubili dobršen del finančne samostojnosti. V naslednji fazi, datirani do približno 1960, so po Krabbejevcem mnenju komune začle pod vedno močnejši vpliv države in so postale odvisne od sredstev zveznih in deželnih organov.³³ Ta periodizacija je prepričljiva glede na zgodovino komunalne samouprave, ostaja pa vprašanje, ali ni bila delna izguba finančne mestne avtonomije v 20. stoletju na drugi strani izravnana z vedno višjim vsedruženim prevzemom mestnih političnih in življenjskih stilov.

Začasnemu indie za to težo se nam kaže v reakciji široke javnosti na "novo" mestno zgodovino. Na mesto vezane predstavitve mlajše socialne zgodovine in zgodovine vsakdanjika dandanes v mnogih mestih zavzemajo veliko prostora na policah knjigarn. Najmlajša zgodovina nekega mesta, njegovih četrti in cest je postala priljubljen objekt laikov, ki se zanimajo za zgodovino in pa lokalnih skupin zgodovinarjev vsakdanjika. Tako je zgodovina mesta pridobila na pomenu pri mestni kulturni politiki. Skoraj vsako mesto podpira - v kakršnikoli obliki že - prizadevanja za mestno zgodovino. Mestna zgodovina je postala integralni del mestne kulture in kulturne politike. Višek je ta združitev dosegla v praznovanjih mestnih jubilejev v ZRN, ki so mnogokrat povezani z visokimi stroški. Ta insceniranja, kjer si mesta želijo zagotoviti mestno identiteto in preteklost, imajo danes v njihovem stalnem repertoarju praviloma tudi dolge, večdelne mestne zgodovine. Poleg tega jih ne pišejo več lokalni zgodovinarji, ki stalno živijo v tem mestu, temveč so postale produkt teamskih del, ki so bila več let financirana z visokimi mestnimi sredstvi in

katerih avtorji so predvsem mlajši zgodovinarji. Morda najbolj zgovoren primer tega trenda je Institut za primerjalno zgodovino mesta v Münstru, ki je v zadnjih letih izdelal več mestnih zgodovin, katerih naročniki so bila druga mesta in jih je realiziralo večje število z inštitutom povezanih raziskovalcev mesta.³⁴ V velikih mestih, najboljši primer za to so denimo dela napisana ob berlinskem mestnem jubileju, je seveda mnogo lažje poseči po institucionalnih in osebnih resursih kar na mestu samem, saj se zgodovinarji tej nalogi ne izmikajo več.

Rezultati so ponavadi zgodovine mesta, ki so utrjevale aktualno znanstveno stanje raziskovanja in so ga tudi izboljševale. "Pripovedovana" zgodovina nekega mesta je danes v kvazi "uradnih" predstavitvah mest zelo redka. Dominira znanstvenost na visokem nivoju, povezana z oblikovanjem dragih in bogato ilustriranih zvezkov. K značilnostim mestne kulturne scene v ZRN spada v zadnjih letih vizualizacija mestnega življenjskega prostora, tudi zgodovinskega, ki je postala velik boom. Tukaj je seveda še relativno majhen korak od zahtevnega tiska faksimilnih izdaj virov do posameznih pomembnih tem mestnega razvoja; takšen korak je storilo v zadnjem času mesto Münster z didaktično stimulatивно in marsikje posnemano serijo dokumentov "Geschichte Original".³⁵ V isto drugačnih finančnih mejah pa se je dogajal razvoj od mesta sponzorirane kulturne zgodovine v 80. letih, ko so izgrajevali mestne zgodovinske muzeje. Če gledamo nazaj, lahko govorimo o valu ustanavljanj takšnih muzejev, ki so za seboj potegnili tudi srednjovelika, z umetniškimi muzeji redko opremljena mesta. Ti zgodovinski muzeji so se v marsičem razlikovali med seboj: nekateri so se zavestno navezali na tradicijo starih domovinskih muzejev, poskušajo pa vendarle preseči zbiranje materiala in ponujajo didaktično-atraktivne predstavitve lokalne zgodovine; drugi opozarjajo na socialnozgodovinske in gospodarskozgodovinske značilnosti mestnega razvoja; toda nihče ni storil ali ni želel storiti koraka k muzejski specializaciji. Skupno zgodovinskim muzejem je, da primarno niso čutili odgovornosti do umetnostnih, temveč do mestnih kulturnih elementov. Mestno prebivalstvo naj bi (znova) spoznalo pomembne elemente njihovega lastnega življenjskega prostora in razširilo svoje znanje. V teh muzejih gre torej marsikdaj za rekonstrukcijo mestne resničnosti kot zgodovine izkušnj in zaznav. Temu veljata tudi interes in kompetence njihovih obiskovalcev. Sledi torej, da muzeji pogosto delajo na objektivnem področju posnemanja pa

³³ Zelo pretirana se mi zdi njegova teza: "Od nekdanjega nasprotovanja samoupravne vlade v mestih proti avtokraciji državne oblasti ni ostalo nič več kot le krhek mit."

³⁴ Prim. med drugim Ehbrecht (1985).

³⁵ Prim. Geschichte Original - Am Beispiel der Stadt Münster, zv. 1ff, Münster 1978 ff.

vse do celostnih "inseeniranj". Ne gre torej za enkratnost in originalnost nekega objekta, temveč predvsem za skladnost življenjskih zamisli in življenjskih slik.³⁶

Višek tega razvoja pomeni začenjajoča se debata o profesionalizaciji novega poklienega polja "mestnega zgodovinarja" ali "krajevnega zgodovinarja". Mnoga mesta so v 80. letih s pomočjo državnih sredstev za zaposlovanje nastavila mlajše absolvente v kulturnem in zgodovinskem delu. V mnogih primerih so ti absolventi kasneje dobili tudi stalno zaposlitev. Ta skupina zgodovinarjev mesta poskuša razviti določeno dinamiko v smeri izdiferenciranja lastnega poklica, kamor spadajo elementi sposobnosti lastnih znanstvenih dosežkov, posredovanja mestno-zgodovinskih spoznanj preko publikacij, razstav, vodstev po mestu, posvetovanj o projektih preko skupin, društev ali šol, vnašanja zgodovine mesta v stike z javnostjo itd.³⁷ Medtem pa je prišlo do znatnih nasprotovanj proti takšni koncepciji, in sicer predvsem iz vrst mestnih arhivarjev, ki so se pri svojem podedovanem delovnem polju čutili ogrožene in so se bali za kvaliteto nadzora nad arhivalijami mestnih virov in aktov. Vprašanje je, kako se bo v prihodnosti ta konflikt razrešil predvsem tam, kjer se velikost mesta in njegove finančne zmožnosti medsebojno izključujeta.

V.

Razvoj raziskovanja urbanizacije je bil v ZRN zaznamovan z zahtevami po uporabi znanstveno socialnih metod in teorij, kvantitativnih postopkov in uporabo mesta kot študije primera. V teku 80. let je prišlo do obrata glede centralnih problemov. Na mesto diskusije o metodah je stopila kontroverza okoli zgodovine vsakdana oz. po novem kulturne zgodovine. Kar se je nekaterim zdelo kot korak nazaj pri ponovnem oživljanju mestne individualnosti (kot cilja raziskave), je bilo veliko bolj propagiranje koncepcije o "mestnih življenjskih prostorih". Zatorej gre "pri urbanizaciji za specifičen način prisvojitve ali osvojitve prostora. Pri tem "prostor" ni mišljen le kot geografski prostor, temveč ga je treba razumeti kot prostor izkušenj, akeije, identifikacije, komunikacije in socializacije človeka v določenem času."³⁸ Odkar je Jürgen Reulecke sredi osemdesetih let poudaril, da sta življenjski prostor mesto in socialna psihologija velemest centralni raziskovalni deficit, so začele nastajati - delno v navezavi na stare osnutke, delno zaradi vplivov iz tujine - študije s takšnimi in podobnimi temami. Mnogo težko združljivega še

vedno stoji skupaj, metodološko zaenkrat na trhljih tleh, tako da lahko ta doslej še najpomembnejša raziskovalna polja orišemo takole:

1. STANOVANJE IN ŽIVLJENJSKI PROSTOR

Študija stanovanjskih četrti je zaradi metodičnih preudarkov okoli koncepta socialnega prostora in zaradi tehničnih razlogov okoli virov v zadnjih letih postala prednostni prijem urbanizacijsko-zgodovinskih rekonstrukcij življenjskega prostora. V ospredju zanimanja je bilo doslej raziskovanje proletarskih stanovanjskih četrti v velemestih. Za temi raziskavami pogosto stojita dve glavni raziskovalni hipotezi: prva vidi v velemestnem proletarskem miljeju nemškega industrijskega mesta do 2. svetovne vojne neko pozitivno vrednoteno, homogeno mestno obliko življenja, ki je bila po nacional-socializmu, v 2. svetovni vojni in po vojni, "razbita" in "izčrpana".³⁹ Potemtakem bi poleg že znanih raziskovalnih področij delavskega gibanja in delavskih razmer morali raziskovati predvsem socialno strukturo stanovanjskih četrti, družinsko življenje in sosedstvo ter s tem povezano socialno obnašanje in politično zavest. Drugo temeljno tezo, ki se navezuje na prvo, pa je Bruno Fritzsche komprimiral v tezo, da so bile stanovanjske razmere ob nastajanju delavskih organizacij, razredne zavesti in končno razrednega boja morda pomembnejše kot pa razmere na delovnem mestu. "Konec tracija največjih dohodkovnih in premoženjskih razlik kaže obstoj in nasprotja različnih razredov, segregacija posameznih stanovanjskih četrti pa je šele omogočila oz. zahtevala solidarnost znotraj istega razreda."⁴⁰

Obe osnovni domnevi sta se v tej formi pokazali kot nevzdržni. Idilizacija intaktnega proletarskega miljeja, ki nič manj kot pri Haussermannu in Sieblu ne prikazuje meščanske urbanosti antičnega in srednjeveškega mesta kot drugo pozitivno mestno življenjsko obliko preteklosti, se je izkazala, kot bomo še videli, kot slepota perspektiv aktualne kritike velemesta. V metodičnem smislu se zasnovi študij o stanovanjih še ni posrečilo razmejiti socialno skoraj homogenih življenjskih prostorov in se s tem umakniti problemu statističnih okolišev. V povezavi s tem so ostala vprašanja v zvezi s socialno neenakostjo in političnim obnašanjem na nivoju četrti do danes nerazrešena. Vzrok je morda v tem, da je najnovejše raziskovanje s presenetljivo enotnostjo razglasilo domnevne meje segregacije za zelo preenejene in je namesto tega v primerjavi z drugimi državami vedno bolj nazorno raziskovalo visok integracijski

³⁶ Ob vedno številnejši literaturi o nalogah mestnih muzejev naj iz zadnjih let opozorim na Henseja (1985).

³⁷ Prim. Pomykaj in dr. (1990).

³⁸ Reulecke (1985), str. 12

³⁹ Prim. Häußermann/Siebel (1987), str. 213f.

⁴⁰ Fritzsche (1977), str. 461 in drugi članki na temo stanovanje kot življenjski prostor.

učinek nemških velemest v obdobju urbanizacije.⁴¹ Raziskave mestnih četrti bodo - tudi ob opustitvi nekaterih političnih predstav - v prihodnosti predstavljale dobro pot, da bomo dobili nova spoznanja o nastajajoči mestni industrijski družbi. K temu seveda sodi, da bomo zaznamujočo moč stanovanja sicer videli, hkrati pa je ne bomo precenjevali, istočasno pa bomo razširili fiksacijo socialno-prostorskega vključevanja delavstva na vsebinske perspektive: "Urbanost so stalno bivajoči obrtniki, meščani po izobrazbi ter gospodarsko meščanstvo doživljali močnejše kot delavstvo. Urbanost so doživljali v kontekstu z mestom kot celoto ter na notranjost mesta skoncentrirano kulturno, izobraževalno in razvedrilno ponudbo. Predvsem delavci, ki so se priselili s podeželja, so sprva doživeli posebnost mesta pretežno v povezavi s stanovanjem."⁴² Toda ta ugotovitev, ki velja za zgodnjindustrijski čas, se je v teku procesa urbanizacije hudo spremenila. Kolikor dlje je trajal, toliko bolj se je tudi celotni mestni horizont "močno vtišnil tudi v zavest delavstva, tako, da je mestna identiteta tudi pri delavstvu vedno bolj določala samoumevnost in samozavest."⁴³

2. URBANIZACIJA IN ŽIVLJENJSKI CIKEL

Sociologi že vrsto let diskutirajo o konceptu "institucionalizacije življenjske poti" kot "o nekem enotnem, razširjenem in kot takšnem, o anticipiranem programu poteka moderne"⁴⁴. S tem je mišljen potek življenja v določenih vnaprej poznanih in za načrtovanje življenja odločilnih faz od rojstva in otroštva do starosti in smrti. Ta "določitev časovnosti" življenjskega toka velja za delo moderne od 18. stoletja in ncnazadnje temelji na socialnozgodovinskih raziskavah k "odkritju otroštva" in podobnih fenomenov kot časovno odvisnih zgodovinskih pojavov. Institucionalizacija življenjskega toka je v svojem zgodovinskem nastanku delo mesta, ki se v "določitvi časovnosti" in individualizaciji povezuje s sistemom zaslužka, ki sledi življenjskemu toku in ki ga je treba určiti v kompleksen življenjski sistem

pravil. Povezava med mestom in življenjskim tokom ima v tem smislu elementaren pomen za oblikovanje identitete v preteklosti in sedanjosti: "Podoba mesta, ki praviloma skozi daljše časovno obdobje ostaja ista, ima stabilizacijski učinek na socialno dinamiko poteka življenja. Kontinuirana srečanja tako z ljudmi kot tudi z zgrajnim okoljem so pomembna predpostavka za to, da lahko pride do identifikacije, ki včasih skladno peljejo k temu, kar lahko opišemo kot identiteta: razumevanje simboličnih pomenov predmetov, ki zbujajo in zagotavljajo zanesljivost in zaupanje."⁴⁵

Pretvorba življenjsko-eikličnih konceptov v zgodovini urbanizacije je še na začetku. Številne projekte k "Oral History" lahko le posredno prištejemo v ta okvir, saj so večinoma imeli drugačne cilje. Vsebinsko so iskanju povezave med mestom in življenjskim ciklom bližje najnovejše zahteve po "zgodovini mesta kot zgodovini otroštva".⁴⁶ Za njimi stojijo študije mesta in stanovanjskih četrti kot življenjskega prostora otrok med letom 1900 in sedanjostjo. Vir predstavljajo pričevanja življenjskih zgodb. Človek jih navezuje na sociološke in pedagoške študije življenjskega prostora iz časa Weimarske republike (Marta Muchow) in se sprašuje po medsebojnih vplivih med razvojem otroštva in urbanim civilizacijskim procesom v smislu Norberta Eliasa. 20. stoletje torej vidijo avtorji tudi v tezi "prehoda od otroštva na cesti do otroštva doma, v okviru družine".⁴⁷

3. ZGODOVINA ZAZNAVANJA MESTA

Sprejetje "pripovedujočega mesta" kot glavne teme v novjših znanstveno-literarnih prispevkih⁴⁸ se na občudujoč način ujema s socialno-zgodovinskimi in sociološkimi zasnovami. Heinz Brüggemann vidi v gledanju pisateljev na hiše in ljudi razvoj lastne "urbane oblike zaznavanja". Njegov centralni aspekt je reševanje večne istočasnosti tujosti in bližine v novih velemestih, kjer pregledne in poznane oblike socialnega obnašanja izgubljajo svoje oporne funkcije. Potrebne so bile nove "aranžirane" komunikacijske oblike, ki so distanco hkrati ohranjale in premoščale. Anonimnost velemesta je spravila v tek nov družbeni učni in izkustveni proces. "Da naj bi urbano socialno obnašanje ne bilo naravno odraščajoč izraz notranjosti, temveč neko ponazarjanje samega sebe, nastop, torej teater, to zveni kot odmav velike debate o notranji naravi meščanske-

⁴¹ Pri raziskavi migracije lahko kot primer pokažemo no menjava perspektiv: "Rezultati kažejo, da tem odločitvam ni bilo volje difuzen vrtnice velemesta ("skušnovo"), temveč konkretne informacije o trgu delovne sile in življenjskih pogojev v nekem mestu. Tukaj so bila tudi pribežališča pri znanih in sorodnikih, ki so pripravljali proces migracije in so pomagali med fazo iskanja in urejanja stanovanja. To je pripomoglo k temu, da so priseljenci svojo odločitev vrednotili kot pozitivno. Priseljence pomeni torej neko k cilju usmerjeno, pretehtano dejanje, ljudje so svoje možnosti in riziko pretehtali, ni šlo torej za - v smislu sociološko okrašen kulturne kritike - prehod iz reda in mojih skupnosti v izgubljenost in izolacijo velemesta. (Motzeroth (1989), str. 73.)

⁴² Hordt/Tenfelde (1990), str. 13.

⁴³ Ibidem, str. 13.

⁴⁴ Prim. Kohli (1985).

⁴⁵ Herlyu (1990), str. 14.

⁴⁶ Prim. Behnken/du Bois-Reymond/Zinnecker (1989), Behnken (1990), Tenfelde (1982).

⁴⁷ Prim. Behnken/Zinnecker (1987).

⁴⁸ Prim. Klotz (1969), Brüggemann (1985) in (1989), Hauser (1990).

ga človeka, o razvoju subjektivnosti v moderni civilizaciji, do katerega v Evropi prihaja od sredine 18. stoletja.”⁴⁹ Ena izmed posledic tega procesa je vedno večji pomen vizualnih zaznav v urbani družbi.

Analogno s “pripovedujočim mestom” v upodabljalno umetnosti in v filmu je v središču zanimanja “upodabljalno” ali (že uporabljen izraz) “filmsko mesto”.⁵⁰ Tudi tu se lahko vprašamo po umetniškem pojmovanju mestnega, v ožjem pomenu besede pa velemestnega vse od začetka stoletja, saj se ima umetnost za svoj zagon navsezadnje zahvaliti fascinantnosti napetega odnosa med mestom in podeželjem.

VI.

Potem ko je bila zgodovina mesta 19. in 20. stoletja dolgo časa pod obvladujočim vtisom novih dimenzij modernih procesov pomestenja, je okoli leta 1970 prišlo do že omenjene spremembe perspektiv in do koncepta celotne družbe, ki se nahaja v okviru hitre urbanizacije. V ozadju je stala recepcija vzpodbud iz sociologije mesta, ki se je zaradi nerešljivega problema razmejčitve “mesta” in “mestnega” v 20. stoletju, prenehala ukvarjati s tradicionalno problematiko mesto - podeželje in namesto tega sedaj govori o urbanizirani družbi. Analiza mesta je s tem postala prostorski aspekt analize družbe.⁵¹ Ta teza je pozneje imela velik vpliv na zgodovino urbanizacije. Ne da bi s tem hoteli oporekati dosedanjim spoznanjem, so ravno zgodovinarji v zadnjih letih takšno gledanje razglasili kot enostransko: “Teza, da je celotno raziskovanje mesta danes v bistvu analiza družbe, je za zgodovinarja mesta na prvi pogled očarljiva, saj tudi zgodovina mesta, ostro povedano, nikoli ni bila nič drugega kot socialna zgodovina, gledana s posebnega prostorskega stališča. Vendarle takšen socialno-ekološki zasutek ne zadostuje za pojasnitev problemov urbanizacije... Mestni občini končno pripada nekaj več kot pa le skupina ljudi v določenih prostorskih pogojih okolja. Nenazadnje se odlikuje tudi po tem, da poteka integracija v meščana preko medija politično-kulturnega življenja.”⁵² S tem pa je postavljeno tudi osrednje vprašanje po oceni vloge “mesta” in “urbanosti” v sodobnih diskusijah raziskovalcev; zadnja se kaže - vsaj v tej točki - najožje prepletena s sodobnimi trendi kritike mesta. Pri tem si stojita nasproti - močno poenostavljeno - dve temeljni poziciji. Prva poudarja stalno, tudi v sedanjosti neubikvitar-

no vlogo mesta za celotno družbo; s pozitivnimi poudarki opozarja na mesto kot na prostor uveljavljanja demokratizacije in pluralizacije življenjskih stilov in izpeljuje iz kritike sociologije mesta, ki jo je človek abstrahirala, zahtevo po raziskavi mesta kot politično-kulturnega življenjskega prostora. Druga smer s perspektive zgodovine kriz in propada opazuje razvoj mesta v 19. in 20. stoletju, deloma kot nasprotje “staremu mestu”, deloma pa v poudarjeni odklonitvi “kapitalističnega” mesta.

Že pred časom je Klaus Bergmann razkril, da se moč sovraštva do velemesta v Nemčiji dopolnjuje z razširjeno agrarno romantiko.⁵³ Pred kratkim je Andrew Lees razširil to raziskovanje v čas nacionalsocializma.⁵⁴ Lees zastopa tezo, da naj bi bila družbena moč nemške sovražnosti do velemesta v mednarodni primerjavi enkratna. Njeno specifično vehemenco pa izpeljuje iz pozne in hitre modernizacije te gospodarsko in politično razmeroma zaostale družbe. Le-ta je namreč zapustila mnogo poražencev in zaskrbljenec, ki so si bili enotni v svojem sovraštvu do velemesta kot simbola hitrih sprememb. Specifično podoba je dobila nemška sovražnost do velemesta tudi s svojo socialno-biološko komponento. Le-ta je bazirala na tezi o nesposobnosti samoohranitve modernega mesta glede na število prebivalstva. V soglasju s strahom pred nacionalnim “propadom prebivalstva”, ki je bil razširjen konec 19. in v začetku 20. stoletja, je tudi mit o požrtcu mestu Moloh.

Višek družbenega konflikta o urbani mentaliteti in kulturi se je v Nemčiji dogajal v Weimarski republiki. Čas nacionalsocializma in njegove posledice, kot tudi dolgo prevladujoča mentaliteta ponovne izgradnje po letu 1945, so zatem debato za dolgo časa utišale. Le redko sta se v zgodovini ZRN v eni osebi združila kritika mesta in “strasten meščan”.⁵⁵ Namesto tega srečujemo danes po znanstvenih disciplinah - tako v konzervativnem kot v levem političnem spektru - pogosto ponavljajoč se repertoar toposov, ki so sovražni velemestu. Njihova konzervativna varianta je predstava o “staremu mestu” (t.j. predindustrijskem) kot prostoru nazornega, neposredno posredujočega družbenega in individualnega življenjskega reda⁵⁶; temu nasprotno pa naj bi bilo moderno mesto enako gosti džungli brez reda in splošno sprejetih pravil, ki kot takšno ne more nikomur dati potrebne orientacije. Konzervativni tožbi o atomiziranosti in anonimnosti modernega velemesta na drugi strani političnega spektra ustreza grozilna slika nekega permanentno eskalirajočega, brutalnega eksistenč-

⁴⁹ Brüggemann (1989), str. 8.

⁵⁰ Prim. k velemestu v nemški umetnosti razstavní katalog *Ich und die Stadt* (1987), k temu velemestu v filmu pa Möbius/Vogt (1990).

⁵¹ Prim. m. dr. Friedrichs (1977), Hamm (1977).

⁵² Teuteberg (1983), str. 34.

⁵³ Prim. Bergmann (1970).

⁵⁴ Prim. Lees (1985).

⁵⁵ Prim. Mitscherlich (1971), str. VII.

⁵⁶ Prim. Kugler (1986), Einl.

nega boja pod pogoji "kapitalističnega mesta". Izrecni zagovornik teorije o propadu in krizi je Lutz Niethammer. V Conzejevem jubilejnem zborniku je namreč prispeval manj k problematiki zgodovine urbanizacije, mnogo več pa k prikazovanju apokaliptičnih vizij za mesto prihodnosti.⁵⁷ Duhovno sorodne sociologe mesta najdemo tudi pri Hartmutu Häußermannu in Walterju Sieblu, ki sta v zgodovinskem delu njune analize o "novi urbanosti" plakativno formulirala pesimistični pogled na razvoj mesta. Potem ko je bil razvoj mesta "več kot 150 let ... identičen z rastjo" in je bilo mestno življenje "zaznamovano s soudeležbo pri gospodarski rasti", naj bi se zdaj nahajali pri koncu tega procesa in sredi grozeče krize zgodovine mesta. Vele mesto je postalo "mesto marginalcev",⁵⁸ urbanost kot razpoznavni znak politično-ekonomske organizacije družbe pa naj bi se iz mesta "izselila", nadomestila naj bi jo urbanost kot socio-psihološka kategorija, "ki se najčisteje realizira v konzumu".⁵⁹ V Häußermannovi in Sieblu perspektivi se razen tega združujeta oba temeljna elementa običajne nemške kritike vele mesta: z vidika "starega mesta" sta tudi onadva risala idilo neke industrijske "mestne kulture", ki je bila "jasno določljiva in se jo je lahko razmejilo." "Urbanost tako ni bila le življenjska, temveč tudi družbena forma. Temeljna kategorija, na katero se dajo izvajati vse njene karakteristike, pa je svoboda."⁶⁰ Celo nižji mestni sloji naj bi pri politično-emanipatorski perspektivi imeli svoj delež. Moderno mesto naj bi tako izgubilo skupno, nosilno življenjsko formo skupaj z njenimi obveznostmi. Temeljna teza njune kritike urbanizacije se torej skriva v izjavi: "Zgodovina urbanizacije je zgodovina razbremenitve ... od obveznosti."⁶¹ S tem se za Häußermannu in Siebla sklene povezava njune zgodovinske kritike mesta z analizo sedanjosti. Kaj je zanj bistveno, postane jasno pri zamisli njune lastne predstave mesta: "Program ekološkega mesta kot tudi prepletenost neformalne in formalne ekonomije nasprotno zahtevata obveznost, odgovornost in delo... Takšna nova mestna življenjska forma sicer obljublja možnost samooblikovanja lastnih življenjskih pogojev in s tem bi se v njih lahko počutili doma, toda hkrati z njo prihaja tudi do novih obveznosti. Zahteva odgovorno delo pri stanovanju, pri izgradnji antiavtoritarnega otroškega vrtea, ki bi ga sami organizirali, pri oskrbi tistih, ki so potrebni nege. Povezava formalnega in neformalnega dela odpira privatnim gospodinjstvom možnosti humanega in istovetnega produktivnega dela, s tem pa po možnosti tudi nove pritiske na delovne obveznosti."⁶²

V takšni perspektivi zahteva človek od življenjske forme mesta enakost, varnost in socialno toplino; v njej bo urbanizacija postala zgodovina nujne socialne disciplinacije. Kar povezuje levo in konzervativno stran v tej točki, je očitno skupni strah pred mestom kot krajem stopitve ideologij, ki centrirajo na skupnost, ne glede na to, kakšne barve so. Podobno šibki so ostali v Nemčiji vse do sedaj tudi glasovi branilcev modernega vele mesta, ki so v njegovih življenjskih formah videli korake povečanja individualne svobode in kulturne razširitve ter so od mesta pričakovali mnoštvo raznolikosti, ki jo prinašajo nesoglasja in zmožnost spreminjanja socialne orientacije. Dandanes je ta pogled združen v geslu "Pluralizacija življenjskih stilov"; le-ti se potemtakem razvijajo v navzkrižju z obveznostmi prejšnjih socialnih skupin ali z "normalnostjo" modernega življenjskega cikla. Zgodovinsko prizorišče teh dogajanj je še posebej vele mesto, katerega zgodnje denunciranje kot seštevek drugačnega vedenja velja za preseženo. Prvič od Weimarske republike lahko v zadnjih letih govorimo o tem, da je urbanizacijsko-zgodovinsko dolga dominantna "perspektiva izgube" v najnovejših nastavkih pred širokim ozadjem postavljena pod vprašaj. Tako sprejema sociologija mesta odnos med mestom in kulturo spet kot procesni pojem v smislu Norberta Eliasa, ko Bernhard Schäfers denimo formulira: "Pojmi urbanost in urbano vedenje so uporabni za sociologijo mesta in kulturno sociologijo zaradi tega, ker ozko povezujejo določeno podobo mesta, v njem razvite tipične vzorce obnašanja in standarde duhovne in kulturne orientacije in normiranja."⁶³ Tudi etnologija, ki se zaradi svoje orientacije na "ljudstvo" in "podeželje" dolgo ni zanimala za mesto, očitno prenavlja svoj odnos do raziskovanja "metropolitanskih življenjskih form" in se vidi vključno z etnologijo iz NDR na poti od etnologije vele mesta h "kulturnoznanstvenemu raziskovanju vele mesta".⁶⁴ Za novo vrednotenje vele mesta pri zgodovinarjih sta Wolfgang Hartwig in Klaus Tenfelde tista zgodovinarja, ki ju citirajo kot primer: "Brez mesta si le težko zamišljamo razvoj moderne demokratične masovne družbe, in ni naključje, da so bile konzervativne in reakcionarne smeri razmišljanja med drugim obremenjene tudi s sovraštvom do vele mesta. Prehoda od društvenih do interesno-političnih združenj, od meščanskih veljakov do modernih masovnih strank ni mogoče zadostno razumeti brez urbanizacije. Mesta so bila prizorišča urjenja formalizirane demokratične legitimacije upravnega in političnega delovanja. To so bila seveda predvsem mesta, ki so jih družbe na pragu moderne postavile pod pritisk demokratizacije."⁶⁵

⁵⁷ Prim. Niethammer (1986).

⁵⁸ Vsi citati vzeti iz Häußermann/Siebel (1987), str. 8.

⁵⁹ Ibidem, str. 215.

⁶⁰ Ibidem, str. 238.

⁶¹ Ibidem, str. 248.

⁶² Ibidem, str. 247.

⁶³ Schäfers (1988), str. 97.

⁶⁴ Prim. Scholze (1990).

⁶⁵ Hartwig/Tenfelde (1990), str. 9.

S tem smo verjetno načeli morda najpomembnejšo tezo zgodovinske strani konceptov pluralizacije: mestni življenjski stili, bivalne in komunikacijske forme so mnogo več kot le potrošne dobrine; so mnogo bolj relevantne za razvoj in sedanost družbenega razumevanja demokracije. To pa naj bi terjalo opustitev napačne soglasnosti in enoznačnosti mestnih življenjskih prostorov in zasnov. Primer iz mestnega planiranja nam lahko to ponazori: v okviru listine iz Aten so prodrle vodilne predstave o mestni gradnji, ki so bazirale na jasni razmejitvi in "popačenju" najpomembnejših mestnih funkcij (delo, bivanje, promet, počitek); rezultat je bila usodna enoznačnost in enotnost mest, posledica pa izguba njihove urbanosti. Nemška vele mesta poskušajo danes ta napačen razvoj v urbanizacijski in kulturni politiki popraviti s koncepti, katerim je najpomembnejša "pluralizacija" mestne javnosti in življenjskih stilov.⁶⁶ V znanstvenem raziskovanju urbanizacije še dominirajo "stari modeli". Manjkajo pa še vedno zadovoljujoči koncepti raziskovanja "psihotopov" (A. Mitscherlich) modernega mesta. Vendar pa je mnogo narejenega.

Prevedla Irena Horvat

Bibliografija

Alter, Peter (Hg.): Im Banne der Metropolen. Berlin und London in den zwanziger Jahren, Göttingen/Zürich 1993.

Behnke, Imbke (Hg.): Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation, Opladen 1990.

Behnken, Imbke/ Zinnecker, Jürgen: Vom Straßenkind zum verhäuslichten Kind. Zur Modernisierung städtischer Kindheit 1900-1980, in: Sozialwissenschaftliche Information 16 (1987) S. 87-96.

Behnken, Imbke/ Bois-Reymond, Manuela du/ Zinnecker, Jürgen: Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Lebensräume von Großstadtkindern in Deutschland und Holland um 1900, Opladen 1989.

Bergmann, Klaus: Agrarromantik und Großstadtfeindschaft, Meisenheim 1970.

Bernhardt, Christoph: Wohnungsmärkte, Terrai-nerschließung und Kommunalpolitik im Städtewach-

stum der Hochindustrialisierung. Das Beispiel der Berliner Region, Diss. Berlin 1994.

Blotz, Hans Heinrich (Hg.): Kommunale Leistungsverwaltung und Stadtentwicklung vom Vormärz bis zur Weimarer Republik, Köln/Wien 1990.

Bodenschatz, Harald: Platz frei für das NEUE BERLIN! Geschichte der Stadterneuerung in der "größten Mietskasernenstadt der Welt" seit 1871, Berlin 1987.

Bratvogel, Friedrich W.: Stadtentwicklung und Wohnverhältnisse in Bielefeld unter dem Einfluß der Industrialisierung im 19. Jahrhundert, Dortmund 1989.

Brown, John Christopher: Reforming the urban environment: Sanitation, housing and government intervention in Germany, 1870-1910, Diss. University of Michigan 1987.

Brüggemann, Heinz: "Aber schickt keinen Posten nach London!" Großstadt und literarische Wahrnehmung im 18. und 19. Jahrhundert, Reinbeck bei Hamburg 1985.

Brüggemann, Heinz: Das andere Fenster: Einblick in Häuser und Menschen. Zur Literaturgeschichte einer urbanen Wahrnehmungsform, Frankfurt a. M. 1989.

Crew, David: Town in the Ruhr. A Social History of Bochum, 1860-1914, New York 1979, dt. Bochum. Sozialgeschichte einer Industriestadt 1860-1914, Frankfurt/Berlin/Wien 1980.

Diederiks, Herman/ Hohenberg, Paul and Wagenaar, Michael (eds.), Economic Planning in Europe since the Late Middle Ages, Leicester University Press 1992.

Ditt, Karl: Industrialisierung, Arbeiterschaft und Arbeiterbewegung in Bielefeld 1850-1914, Dortmund 1982.

Ehbrecht, Wilfried (Hg.): Voraussetzungen und Methoden geschichtlicher Stadtforschung, Köln/Wien 1979.

Ehbrecht, Wilfried (Hg.): Lippstadt. Beiträge zur Stadtgeschichte, 2. Bde., Lippstadt 1985.

Engeli, Christian/ Hofmann, Wolfgang/ Matzerath, Horst (Hg.): Probleme der Stadtgeschichtsschreibung, Berlin 1981.

Engeli, Christian/ Matzerath, Horst (Hg.): Moderne Stadtgeschichtsforschung in Europa, USA, Japan, Stuttgart 1989.

Fehl, Gerhard/ Rodriguez-Lores, Juan (Hg.): Stadterweiterungen 1800-1975. Von den Anfängen des modernen Städtebaus, Hamburg 1983.

Fisch, Stefan: Stadtplanung im 19. Jahrhundert. Das Beispiel München bis zu Ära Theodor Fischer, München 1988.

⁶⁶ Cilji te kulturne politike, za katero stojijo imena kot Hermann Glaser iz Nürnberga in Hilmar Hoffmann iz Frankfurta, so: 1. vnovična pridobitev kulturne topografije zgrajene strukture mesta, 2. nove kulturne ustanove (npr. mestni muzeji), 3. oblike participativne mestne kulture, 4. vnovična pridobitev mestne javnosti, 5. ohranitev komunalne samouprave in kulturne avtonomije mest. Prim. Schäfers (1988), str. 102ff.

Forderer, Christof: Die Großstadt im Roman. Berliner Großstadtdarstellungen zwischen Naturalismus und Moderne, Wiesbaden 1992.

Friedrichs, Jürgen: Stadtanalyse. Soziale und räumliche Organisation der Gesellschaft, Reinbek bei Hamburg 1977.

Fritzsehe, Bruno: Städtisches Wachstum und soziale Konflikte, in: Schweizerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik 113 (1977) S. 447-473.

Fritzsehe, Bruno: Das Quartier als Lebensraum, in: Conze, Werner/ Engelhardt, Ulrich (Hg.): Arbeiterexistenz im 19. Jahrhundert, Stuttgart 1981, S. 92-113.

Gall, Lothar (Hg.): Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert, München 1990.

Gall, Lothar (Hg.): Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur modernen Gesellschaft, München 1993.

Geist, Johann Friedrich/ Kürvers, Klaus: Das Berliner Mietshaus 1740-1862, München 1980, dies: Das Berliner Mietshaus 1862- 1945, München 1984.

Gutsche, Willibald (Hg.): Geschichte der Stadt Erfurt, 2. bearb. Aufl., Weimar 1989.

Hauff, Volker: Stadt und Lebensstil. Basel 1988.

Hauser, Susanne: Der Blick auf die Stadt: semiotische Untersuchungen zur literarischen Wahrnehmung bis 1910, Berlin 1990.

Häußermann, Hartmut/ Siebel, Walter: Neue Urbanität, Frankfurt a.M. 1987.

Hajna, Karl-Heinz/ Mehls, Hartmut/ Weiß, Volkmar: Neue Forschungen zur Stadtgeschichte in der DDR, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 34 (1986), S. 928-935.

Hamm, Bernd: Die Organisation der städtischen Umwelt. Ein Beitrag zur sozialökologischen Theorie der Stadt, Frauenfeld und Stuttgart 1977.

Hardtwig, Wolfgang/ Tenfelde, Klaus (Hg.): Soziale Räume in der Urbanisierung. Studien zur Geschichte Münchens im Vergleich 1850 bis 1933, München 1990.

Heineberg, Heinz (Hg.): Innerstädtische Differenzierung und Prozesse im 19. und 20. Jahrhundert. Geographische und historische Aspekte, Köln/Wien 1987.

Hense, Heidi: Das Museum als gesellschaftlicher Lernort. Aspekte einer pädagogischen Neubestimmung, Frankfurt 1985.

Herlyn, Ulfert: Leben in der Stadt. Lebens- und Familienphasen in städtischen Räumen, Opladen 1990.

Hofmann, Wolfgang: Stadtgeschichte oder Urbanisierungsgeschichte? in: Informationen zur modernen Stadtgeschichte 1984, H.1, S. 1-4.

Hoebink, Hein: Mehr Raum - mehr Macht. Preussische Kommunalpolitik und Raumplanung im rheinisch-westfälischen Industriegebiet 1900-1933, Essen 1989.

Ich und die Stadt. Mensch und Großstadt in der deutschen Kunst des 20. Jahrhunderts, hrsg. von Roters, Eberhard/ Schulz, Bernhard, Berlin 1987.

Jackson Jr., James H: Migration and Urbanization in the Ruhr Valley 1850-1900, Diss. o.o. 1980.

Klotz, Volker: Die erzählte Stadt. Ein Sujet als Herausforderung des Romans von Lesage bis Döblin, München 1969.

Kohli, Martin: Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 37 (1985) S. 1-29.

Köllmann, Wolfgang: Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert, Tübingen 1960.

Krabbe, Wolfgang R.: Kommunalpolitik und Industrialisierung. Die Entfaltung der städtischen Leistungsverwaltung im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Fallstudien zu Dortmund und Münster, Stuttgart u.a. 1985.

Krabbe, Wolfgang R.: Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert, Göttingen 1989.

Kugler, Hartmut: Die Vorstellung der Stadt in der Literatur des deutschen Mittelalters, München 1986.

Ladd, Brian: Urban Planning and Civic Order in Germany 1860-1914, Cambridge Mass., London 1990.

Lees, Andrew: Cities Perceived. Urban Society in European and American Thought, 1820-1940, Manchester University Press 1985.

Lenger, Friedrich: Urbanisierungs- und Stadtgeschichte. Geschichte der Stadt, Verstädterungsgeschichte oder Geschichte in der Stadt? in: Archiv für Sozialgeschichte XXVI (1986), S. 429-479.

Matzerath, Horst (Hg.): Städtewachstum und innerstädtische Strukturveränderungen. Probleme des Urbanisierungsprozesses im 19. und 20. Jahrhundert, Stuttgart 1984.

Matzerath, Horst: Urbanisierung in Preußen 1815-1914, Stuttgart u.a. 1985.

Matzerath, Horst: Lokalgeschichte, Stadtgeschichte, Historische Urbanisierungsforschung, in: Geschichte und Gesellschaft 15 (1989), S. 62-88.

Mitscherlich, Alexander: Thesen zur Stadt der Zukunft, Frankfurt a.M. 1971.

Möbius, Hanno/ Vogt, Guntram: Drehort Stadt. Das Thema "Großstadt" im deutschen Film, Marburg 1990.

Niehuss, Merith: Aspekte der Urbanisierung. Neuere Literatur zur Städtegeschichte, in: Historische Zeitsch-

rift 249 (1989), S. 363-370.

Niethammer, Lutz: Stadtgeschichte in einer urbanisierten Gesellschaft, in: Schieder, Wolfgang/ Sellin, Volker (Hg.): Sozialgeschichte in Deutschland, Bd. 2, Göttingen 1986, S. 113-136.

Pomykaj, Gerhard/ Reulecke, Jürgen/ Wittkopp-Beine, Martina: Städtische Geschichtsarbeit auf neuen Wegen? in: Informationen zur modernen Stadtgeschichte 1990, Heft 2, S. 2-9.

Prigge, Walter (Hg.): Städtische Intellektuelle. Urbane Milieus im 20. Jht., Frankfurt a.M. 1992.

Rausch, Wilhelm (Hg.): Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert, Linz 1983.

Rausch, Wilhelm (Hg.): Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert, Linz 1984.

Reif, Heinz: Städtebildung im Ruhrgebiet - die Emscherstadt Oberhausen 1850-1914, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 69 (1982), S. 457-487.

Reif, Heinz: Die verspätete Stadt. Industrialisierung, städtischer Raum und Politik in Oberhausen 1846-1929, 2 Bde., Köln 1993.

Reulecke, Jürgen (Hg.): Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Beiträge zur modernen deutschen Stadtgeschichte, Wuppertal 1978.

Reulecke, Jürgen/ Huck, Gerhard: Urban History Research in Germany: its development and present condition, in: Urban History Yearbook, 1981, S. 39-54.

Reulecke, Jürgen: Stadtgeschichtsschreibung zwischen Ideologie und Kommerz - Ein Überblick, in: Geschichtsdidaktik 7 (1982), S. 1-18.

Reulecke, Jürgen: Geschichte der Urbanisierung in Deutschland, Frankfurt a. M. 1985.

Reulecke, Jürgen (Hg.): Stadtgeschichte als Zivilisationsgeschichte. Beiträge zum Wandel städtischer Wirtschafts-, Lebens- und Wahrnehmungsweisen, Essen 1990.

Reulecke, Jürgen/ Castell Rüdtenhausen, Adelheid Gräfin zu (Hg.): Stadt und Gesundheit. Zum Wandel von "Volksgesundheit" und kommunaler Gesundheitspolitik im 19. und frühen 20. Jahrhundert, Stuttgart 1991.

Ribbe, Wolfgang (Hg.): Geschichte Berlins, 2 Bde., München 1987.

Rodriguez-Lores, Juan/ Fehl, Gerhard (Hg.): Städtebaureform 1865- 1900. Von Licht, Luft und Ordnung in der Stadt der Gründerzeit, 2 Tle. Hamburg 1985.

Rodriguez-Lores, Juan/ Fehl, Gerhard (Hg.): Die Kleinwohnungsfrage. Zu den Ursprüngen des sozialen

Wohnungsbaus in Europa, Hamburg 1987.

Sauberzweig, Dieter: Kultur und Urbanität. Aspekte zur Zukunft der Stadt, in: Archiv für Kommunalwissenschaften 25 (1986) S. 1-23.

Schäfers, Bernhard. Stadt und Kultur, in: Jürgen Friedrichs (Hg.): Soziologische Stadtforschung, Opladen 1988, S. 95-110.

Schildt, Axel/ Sywottek, Arnold (Hg.): Massenwohnung und Eigenheim. Wohnungsbau und Wohnen in der Großstadt seit dem Ersten Weltkrieg, Frankfurt a. M./New York 1988.

Scholz, Thomas: Im Lichte der Großstadt. Volkskundliche Erforschung metropolitane Lebensformen, Wien/St. Johann 1990.

Schröder, Wilhelm Heinz (Hg.): Moderne Stadtgeschichte, Stuttgart 1979.

Schultz, Helga: Moderne Stadtgeschichte in der DDR, in: Informationen zur modernen Stadtgeschichte 1990, H.2, S. 5-11.

Schulz, Günther: Wiederaufbau in Deutschland. Die Wohnungsbaupolitik in den Westzonen und der Bundesrepublik von 1945 bis 1957, Düsseldorf 1994.

Schulz, Günther (Hg.): Wohnungspolitik im Sozialstaat. Deutsche und europäische Lösungen 1918-1960, Düsseldorf 1993.

Sonderforschungsberichte 164. Vergleichende geschichtliche Stadtforschung, Annotierte Gesamtbibliographie 1976-1988, Münster 1989.

Stremmel, Ralf: Modell und Moloch. Berlin in der Wahrnehmung deutscher Politiker vom Ende des 19. Jhts. bis zum Zweiten Weltkrieg, Bonn 1992.

Tenfelde, Klaus: Großstadtjugend in Deutschland vor 1914. Eine historisch-demographische Annäherung, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 69 (1982), S. 182-218.

Teuteberg, Hans J. (Hg.): Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte, Köln/Wien 1983.

Teuteberg, Hans J. (Hg.): Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit. Münster 1985.

Teuteberg, Hans J./ Wischermann, Clemens: Wohnalltag in Deutschland 1850-1914, Bilder - Daten - Dokumente, Münster 1985.

Teuteberg, Hans J. (Hg.): Stadtwachstum, Industrialisierung, Sozialer Wandel. Beiträge zur Erforschung der Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert, Berlin 1986.

Wischermann, Clemens: Wohnen in Hamburg vor dem Ersten Weltkrieg, Münster 1983.